
Projev profesora Jana Sokola u příležitosti 669. výročí založení UK

Projev profesora Jana Sokola u příležitosti 669. výročí založení UK

Magnificence, vážené kolegyně a kolegové, vážení hosté! Rád bych předně poděkoval za tuto mimořádnou čest, že k vám mohu promluvit ve výroční den naší univerzity.

Téma pravdy, omylu a lži mi připadá aktuální hned v několikerém ohledu. Rozlišení pravdy, omylu, případně lži a podvodu není sice vždycky snadné, má však právě proto zásadní význam pro lidský život, pro společnost a zejména pro vědu. Před dvěma roky jsme si připomínali výročí smrti našeho slavného předchůdce, mistra Jana z Husince, s jehož jménem se zápas o pravdu v silném slova smyslu vždycky spojoval a spojuje. Před sto lety znamenala pravda v české společnosti něco téměř posvátného a měla tak silný zvuk, že si ji Masaryk zvolil jako heslo na prezidentské vlajce. Uplynulo sto let a pravda je často předmětem pochybností i jistého pohrdání a dokonce posměchu. Řada vzdělaných lidí se pojmu pravdy vyhýbá, anebo jej aspoň píše v uvozovkách, aby si nezadala. Jak se to mohlo stát?

Témata, o nichž se v současných společnostech veřejně diskutuje, dilemata, která chtě nechtě musíme rozsuzovat a rozhodovat, jsou stále složitější. Stále častěji jde o rozhodnutí „politická“ v tom smyslu, že se týkají bližší či vzdálenější budoucnosti, o níž můžeme soudit jen s jistou pravděpodobností. Proměnlivost současného světa jistě nepřispívá k tomu, abychom mohli s dobrým svědomím problém zjednodušit a vyslovit jednoznačný soud. Naše skutečné, osobní i společenské otázky a problémy se zkrátka stále méně podobají matematickým a logickým úlohám s jediným správným řešením. Člověk se samozřejmě musí rozhodovat už proto, že musí jednat, ne vždycky však může mít pocit, že se rozhodl správně, že soud, který vyslovil, je pravdivý.

Skeptici a pyrrhonisté už dávno pochybovali o možnostech lidského poznání a Friedrich Nietzsche měl pochybnosti o pravdě jako takové. Na to navázali postmoderní kritici a začali upozorňovat na jisté nebezpečí spojené právě s příliš silným významem slova pravda. Lidé absolutně přesvědčení o nějaké pravdě bývají podle nich netolerantní k jiným názorům a ze sporů o pravdivost určitých soudů vznikaly v minulosti i násilné konflikty a náboženské války. Jak v současných společnostech roste ocenění tolerance, šíří se také pocit, že pojem a představa pravdy je cosi nebezpečně nemoderního, co je třeba neutralizovat postmoderním relativismem. Každý má přece svoji pravdu, jak občas slyšíme kolem sebe.

To všechno se jistě nějak podílí na současné relativizování pravdy. K historické otázce, do jaké míry byly motivem násilných konfliktů a válek opravdu názorové spory a do jaké míry se jimi jenom kryly jiné zájmy, se ještě vrátím. Připouštím, že skálopevné přesvědčení o nějaké věci, víra v absolutní platnost nějakého názoru či postoje může člověka koneckonců disponovat k intoleranci a snad i k násilným činům. A to tím spíše, že člověk je „společenský živočich“ čili zóon politikon nejen jakožto bytost, která se potřebuje společensky organizovat, ale také jako bytost, řekněme, stádní, která se potřebuje k někomu připojit a přizpůsobit. Pro člověka není snadné postavit se mimo hlavní proud, trvat si na něčem, co většina společnosti odmítá, nebo naopak popírá, o čem je jeho okolí přesvědčeno. A naopak závažný nesouhlas či disent může vyvolávat u většiny jisté rozladění: co si ten člověk o sobě myslí?

Ale i když všechna tato rizika společenského napětí a možná i konfliktů vezmeme v úvahu, přece se pojmu pravdy a požadavku pravdivosti rozhodně nemůžeme vzdát. Představa pravdy, přesněji řečeno pravdivého soudu je totiž přítomná všude tam, kde se mluví, a stojí v pozadí téměř každé výpovědi. Věta „Dnes je čtvrtek“ říká totéž co věta, „Je pravda, že dnes je čtvrtek“. Každá oznamovací věta implicitně deklaruje, že je pravdivá; kdyby to nedělala, jak by mohla něco oznamovat? Každá otázka předpokládá, že dostane pravdivou odpověď – jinak by nemělo smysl se ptát. Dokonce i lhář musí vzbudit dojem pravdy, a pokud se mu to nepodařilo, namáhal se zbytečně.

Proti tomu stojí postmoderní kritika pravdy jako projevu fanatismu: kdo se dovolává pravdy, je netolerantní a tedy nebezpečný. Jenže kdyby platilo relativistické „Každý má svoji pravdu“, řeč by ztratila smysl, nedalo by se mluvit. Pokud bych měl nějakou „svoji pravdu“, proč bych měl poslouchat tu tvoji? Pokud to, co mi chceš sdělit, je jenom tvoje pravda, proč mě s ní vůbec obtěžuješ? Ostré rozlišení a protiklad mezi tím, co má každý svoje, totiž vlastním přesvědčením čili míněním, a pravdivým poznáním, které není jen moje, není žádná novinka, vynález či choroba současných společností. Stojí už na samém začátku řecké filozofie a nepřímou vedlo k Sókratovu odsouzení a smrti.

Na shromáždění Univerzity Karlovy nelze pominout zvláštní význam, jaký má představa pravdivosti pro vědu. Zatímco v jiných oblastech lidské činnosti bývá pravdivost a pravdivé poznání spíše nástrojem a prostředkem k něčemu jinému – třeba k úspěchu –, ve vědě stejně jako ve filozofii je vlastním a konečným cílem každého bádání, na něž mohou pak navazovat nějaké aplikace. Současné vědy se sice snaží pojem pravdivosti různě obejít, ve skutečnosti jej však nutně předpokládají.

V empirických vědách se nárok na pravdivost popisu často nahrazuje požadavkem objektivitu, který zdůrazňuje právě to, že tvrzení neplatí jen pro mne nebo pro tebe, nýbrž je v jakémsi souladu s věcí samou. Není to tedy ani pravda moje, ani tvoje, nýbrž pravdivost vůči této společné věci, společnému předmětu poznání. Technicky se požadavek objektivitu často nahrazuje slabším, ale snáze rozhodnutelným požadavkem opakovatelnosti výsledku či měření. Staří Řekové ideál objektivitu vyjadřovali požadavkem, aby se poznávání neřídilo ničím jiným než věcí samou, „Kata to auto“. Ve společenských vědách bychom to mohli vyjádřit jako „Padni komu padni“. Je to právě tento postoj, který vědu charakterizuje a dodává jí její mimořádný význam. Pokud si vědy od doby Maxe Webera zakazují své předměty hodnotit, není to proto, že by se bez hodnocení mohly obejít, nýbrž právě a jen proto, aby vynikla ústřední hodnota pravdivosti, kterou žádný jiný zájem nesmí zastínit.

Než se dostaneme k jakési dekonstrukci pojmu pravdy, lépe řečeno k vyjasnění a rozlišení jeho různých významů, nebude od věci, když si na několika velmi banálních příkladech zpřítomníme, jak je to s pravdivostí běžných výpovědí.

Můžeme začít výpovědí velmi neutrální:

$$100 + 100 = 200$$

I ta sice předpokládá určité výchozí konvence, jako je desítkový zápis čísel nebo aritmetická notace, potom ale platí pro každého, vždy a všude. Je to totiž tautologie, plynoucí z definice čísel a operace sčítání.

Nehodnotící vyjádření jako „nepravdivá věta“ nebo „výpověď, která neplatí“ zavedla matematická logika, aby zdůraznila svůj čistě formální přístup k věci a vyhnula se tak rozlišení, které jinak hraje nesmírně důležitou roli. Mám na mysli rozlišení mezi omylem a lží. Můžeme si je opět zpřítomnit na triviálním příkladu:

$$100 + 100 = 300$$

Věta jistě neplatí, podle okolností však může dostat dvojí, velice odlišný smysl. Pokud ji napíše školák v hodině počtů, paní učitelka mu ji červeně podtrhne, označí jako chybu a školákovi vysvětlí, že se mylil, protože sto a sto je dvě stě. Docela jiný význam ale dostane, kdyby ji řekl účtující číšník v restauraci. Pokud si toho host všimne a číšníka upozorní, bude se číšník možná hájit tím, že se zmylil, host se však nezbaví nepříjemného pocitu, že se ho číšník pokusil ošidit. To, co je u školáka zřejmý omyl, může být u číšníka lež či pokus o podvod. V naší souvislosti je mezi tím propastný rozdíl. Omylům a chybám se žádný člověk úplně nevyhne, a pokud je uzná, není mu z mravního hlediska co vytýkat, jakkoli i omyl může nadělat nesmírné škody. Ve vědě tomu odpovídá buď prostá chyba, třeba při čtení na stupnici, ale také neplatná hypotéza. Zatímco například chyba měření znamená pro všechny zúčastněné nepříjemnost a pro vědce spíš trapas, patří neplatné hypotézy neoddelitelně k pokroku vědy a podle Karla Poppera jsou dokonce jediným spolehlivým výsledkem každého bádání. Hypotézy, které se zatím ještě nefalzifikovaly, to podle Poppera téměř jistě čeká v budoucnosti.

Matematický logik a informatik může platnost a neplatnost znázornit jako jedničku a nulu a starost o jejich interpretaci přenechat jiným. V naší souvislosti musíme ovšem rozdíl mezi omylem a lží náležitě zdůraznit. Zatímco omyl a chyba může být důsledek nedbalosti, ale nikdy ne záměru, lež a podvod jsou poměrně složité myšlenkové konstrukty. Lhář či podvodník má svůj specifický motiv, který dává jeho jednání smysl. Musí svoji oběť přesvědčit o něčem, o čem ví, že to pravdivé není, a musí často naaranžovat okolnosti tak, aby se tato diskrepance neprozradila. Tuto okolnost nedávno ukázalo i neuropsychologické bádání, které potvrdilo, že v mozku lháře se aktivuje hned několik oblastí najednou.

Vraťme se ještě k jiné, podobně triviální větě. Věta „Dnes je čtvrtek“ platí právě jednou v týdnu, kdežto šestkrát v týdnu pravdivá není. Výpovědi či věty, které někdy a někde platí a jinde nikoli, představují důležitý klíč k řešení našeho problému. I když v běžné řeči s obvyklou nedbalostí v užívání slov říkáme, že něco je nebo není pravda, chceme-li se v chápání pravdy dostat o krok dál, musíme začít rozlišovat. Věta „Dnes je čtvrtek“, která platí jen jednou za týden, jistě není pravda jako taková, ale v tom nejlepším případě – totiž ve čtvrtek – pravdivá výpověď. Ve středu a v pátek není ani to.

Okolnost, že naše věta platí jen jeden den v týdnu, jí rozhodně nic neubírá na významu, právě naopak. Na rozdíl od tautologických výpovědí matematiky a logiky, které jen rozvíjejí to, co je už obsaženo ve výchozích pojmech a jejich definicích, empirické či aposteriorní věty k tomu dodávají něco navíc. Člověk, který tvrdí, že dnes je čtvrtek, dodává k větě ještě vědění o tom, co znamená dnes. Teprve v tomto spojení s přítomností mluvčího, s povědomím o aktuálním dnu v týdnu, jinak řečeno teprve s tímto dosazením konkrétní hodnoty za proměnnou „dnes“ stane se věta pravdivou nebo nepravdivou. Pravdivost či nepravdivost tedy nebývá inherentní vlastností či atributem věty samé, nýbrž vzniká až její aktualizací v konkrétní promluvě. Dokud by byla „nadčasově“ napsána na zdi nebo vytištěna, nebyla by pravdivá ani nepravdivá, a teprve jako aktuální výpověď v něčích ústech by se pravdivou či nepravdivou mohla stát.

Když jsem na začátku zmínil postmoderní kritiku pojmu pravdy, připustil jsem, že z názorových sporů o platnost určitých soudů mohly a mohou vznikat i násilné střety a války. Ty se ovšem nikdy netýkaly pravdy jako takové, nýbrž nanejvýš pravdivosti docela určitých názorů a výroků. K represím a násilnostem mohly dokonce vést jen v případě, že se daly přisoudit jistým nositelům a zastáncům takových názorů.

Aby se moje argumentace nezdála příliš abstraktní, chtěl bych ji ilustrovat na příkladě, který mnozí z nás ještě zažili a pamatují – totiž politické prověrky v roce 1969. Zaměstnanci v nich měli vyjádřit svůj postoj k obsazení Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu roku 1968. Po jistém úvodu dostal zaměstnanec rozhodující otázku: byla to soudružská pomoc, nebo nebyla? Podle toho, jak odpověděl, byl buďto na svém místě potvrzen, anebo komise doporučila řediteli, aby ho propustil, což se vzápětí většinou stalo.

Tématem prověrky rozhodně nebyla historická diskuze o tom, co a jak se v srpnu roku 1968 stalo. Komise se dokonce ani neptaly, kterou z odpovědí zaměstnanec považuje za pravdivou: chtěla jen co nejrychleji zjistit, „na které straně barikády“ dotyčný zaměstnanec stojí. Nejednalo se přitom o jeho postoje v srpnu 1968 (ty se řešily jinde), nýbrž pouze a jedine o to, kam se postaví na podzim 1969, kdy už mohl vědět, co ho asi čeká. Jinak řečeno, komisi vůbec nezajímaly

skutečné názory zaměstnanců. Těch, kteří invazi považovali za pomoc proti kontrarevoluci, bylo ostatně málo a byli většinou členy komisí. Komise třídily zaměstnance pouze podle toho, nakolik byli ochotni se přizpůsobit a výslovně se k tomu přiznat.

Netvrdím, že by v názorových konfliktech a válkách minulosti panovala podobná míra cynismu. Chtěl jsem jen ukázat, že příčinou násilí rozhodně nebylo přesvědčení o platnosti pravdy, nýbrž existence moci, která si mohla dovolit třídit a vylučovat své poddané. Kritériem tohoto rozřídění nebyla ani otázka pravdivosti určitých tvrzení, nýbrž individuální postoje vůči této moci. Ti, kdo v podobných sporech sahalo po násilných prostředcích, neměli zřejmě valné mínění o vlastní přesvědčivosti a chtěli své odpůrce potlačit právě proto, aby se otázkami pravdivosti už nemuseli zabývat. Také v prověrkách roku 1969 měla být pravda spolehlivě vyloučena, protože by mohla narušit hladký průběh tohoto třídění zaměstnanců.

Zatím jsme tedy dospěli ke dvěma poznatkům, které bych rád ještě připomněl.

1. Tak jako v přirozeném světě našich životů hraje i ve vědě podstatnou roli zásadní rozdíl mezi omylem a lží. Zatímco vyvrácené hypotézy představují sám pokrok vědy, podvod a lež je ve vědě stejně nebezpečný jako v bankovníctví nebo v politice.

2. Chceme-li lépe pochopit problém pravdy, měli bychom pečlivě rozlišovat mezi množstvím pravdivých výpovědí a pravdou samou jako jakýmsi osvětlením, které dovoluje pravdivé a nepravdivé od sebe rozlišit. To totiž není nic samozřejmého a lháři i demagogové udělají všechno pro to, aby takové světlo vyloučili, jako tomu bylo u zmíněných prověrek. Na druhé straně bez schopnosti a ochoty řídit se tímto světlem, které nikomu z nás nepatří, a rozlišovat mezi pravdivým a nepravdivým by ztratila smysl nejenom věda, ale i lidská řeč vůbec.

Podívejme se teď v závěru ještě na to, jak se toto rozlišování za různých podmínek děje, jak se pravdivost určuje a ověřuje. Začneme opět velmi triviální větou: „Prší.“ Jako oznamovací věta, Searlova „asertivní ilokuce“, se vztahuje k aktuální situaci zde a nyní. Pokud není vyslovena na jevišti nebo vytištěna v knize, bude se nejspíš ověřovat pohledem z okna, případně vystrčenou rukou. Rozlišení je okamžité a poměrně spolehlivé.

Jinak je tomu s podobnou větou „Pršelo“, která se vztahuje k minulosti a implicitně naznačuje, že už neprší. Ověření tak může být pouze nepřímé: louže na ulici, mokré deštníky, svědectví těch, kdo zmokli. Ale i kdyby se větu podařilo ověřit, praktický význam takové informace nebude příliš veliký a těžko si představit situaci, v níž by někomu stálo za to o včerejším dešti lhát.

Naproti tomu věta „Bude pršet“ může být poměrně cenná, i když se její pravdivost zatím ověřit nedá. Meteorologové takové informace, doplněné o časový údaj, prodávají médiím, i když mají jen pravděpodobnostní charakter. Zitřejší počasí bude ovšem nějak ovlivněno včerejším a dnešním, takže předpovědi meteorologů jistě nejsou jen nahodilé. Ještě cennější – ale i méně dostupné – by byly spolehlivé informace o budoucím vývoji v ekonomice a financích. Na tom byla založena představa plánovitého hospodářství, které by snad mohlo fungovat v přísně stabilizované ekonomice beze změn; v moderní realitě však bylo empiricky vyvráceno.

Také v politice, jak už víme, se většinou rozhoduje o budoucnosti, a to takové, která se nedá vypočítat. Otázky, o nichž se má politicky rozhodovat, jsou v moderních společnostech stále složitější, zapletené do nepřehledných sítí souvislostí a sotva předvídatelných důsledků. Lidé, kteří o těchto souvislostech a důsledcích vědí víc než my ostatní, si také víc uvědomují rizika chybných rozhodnutí, a protože bývá v sázce opravdu mnoho, budou se vyjadřovat velmi opatrně. V otázkách budoucnosti, jež nelze rozhodnout výpočtem ani expertizou, dávají demokratické státy občanům své váhání najevo tím, že je o nich nechávají hlasovat.

Oblast rozhodování o společné budoucnosti čili o politice není tedy z povahy věci chráněna před chybnými rozhodnutími a omyly tak, jak by si vzhledem ke svému významu zasloužila. Ještě daleko větší nebezpečí tu ovšem představují záměrné a cílevědomé lži. Technický, ekonomický i společenský vývoj posledních staletí rozšířil lidské možnosti v míře, kterou nikdo nečekal. Obchod, technika, doprava i věda obestřely svět sítí spojů a vztahů, které překračují hranice států. S tím ovšem přišly i nové problémy, jako jsou organizovaný zločin, drogy, terorismus a tím spíš životní prostředí, pro něž hranice neznamena téměř nic. Po strašných zkušenostech válek 20. století začaly civilizované společnosti a jejich státy budovat nové formy a instituce, které by tomuto stavu lépe odpovídaly než představa suverénních a nezávislých národních států.

Tím se ovšem politika dále zkomplikovala a komplikuje a vzdaluje se za obzor běžného občana. Přes všechny úspěchy mezinárodních a nadnárodních institucí za posledních 70 let, přes technický a hospodářský rozvoj v poměrech relativního míru se bohatým demokratickým světem šíří skepse a frustrace. Jsou nebezpečné tím, že na ně mohou navazovat lháři a demagogové, často ve službách diktátorů, a nedovedeme si dobře představit, co by je mohlo zastavit. Někdy těsně před válkou napsal Karel Čapek následující text, který mě překvapil jak svojí naléhavou vážností, tak i aktuálností. Cituji:

„Bože, vrať světu pravdu! Bude to víc než mírové smlouvy, bude to cennější než každé spojenectví. Nikdo, žádný národ, žádný stát si nebudí jist, pokud mohou být lidské vztahy kdykoliv zkorumpovány nástroji lži. Nebude jistoty, nebude smluv, nebude ničeho platného a bezpečného, pokud vědomí kteréhokoliv národa bude zkřívováno záměrnou lží. Za každou lž je úklad a násilí; každá lež je útok na bezpečí světa. Nikdo nebude žít v míru ani za nejsilnější hradbou oceli a betonu; okřídlená lež se vysměje všem našim pevnostem. Zbavit svět lží je víc než odzbrojení.“ Podle Čapka tedy mír mezi národy rozhodně neohrožuje pravda, nýbrž naopak lež.

Za posledních osmdesát let se svět pronikavě proměnil a Čapek ani jeho současníci by patrně nevěřili svým očím, kdyby se ocitli mezi námi. Nemám tolik na mysli technický pokrok ani bohatství možností, pokroky medicíny nebo prodloužení průměrného věku, a to nejen v bohatých částech planety. Jde mi spíš o faktické provázání všech možných koutů světa,

o růst vzájemných závislostí mezi nimi i vznik účinných světových a mezinárodních institucí, které se se střídavými úspěchy snaží udržovat křehkou rovnováhu svobody a bezpečí mezi sedmi miliardami lidí.

To by pro nás mohlo být důvodem k určitému uspokojení. Do toho však promlouvá varovný Čapkův text, který i přes všechny nepochybné úspěchy modernity zní tak aktuálně. Říká, že mezi všemi možnými hrozbami a krizemi, jimiž nás denně krmí média i populističtí politikové, nás nejvíc ohrožuje demagogie, účelová lež ve službách mocných lidí bez skrupulí. A není dnes lež o to hrozivější, že se za ni někteří veřejní činitelé dokonce přestávají stydět?